DOI 10.47315/archives2021.328.081

УДК 929Петлюра«1918/1921»:930.253

Олександра Шорсткіна

провідна наукова співробітниця

відділу довідкового апарату та обліку документів,

Державний архів Київської області

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1482-3764>

ДОКУМЕНТИ ПРО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ПЕРІОДУ ДИРЕКТОРІЇ УНР У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Стаття присвячена постаті Симона Петлюри (1879–1926) як державно-політичного та військового діяча доби Директорії Української Народної Республіки (1918–1921). Діяльність одного з керівників УНР у сфері розбудови української державності (зокрема, на етапах підготовки та розгортання антигетьманського повстання, утвердження та здійснення Директорією своєї влади, протистояння більшовицькій агресії тощо) аналізується крізь призму документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Київської області. **Метою дослідження** є запровадження у науковий обіг та популяризація комплексу маловивчених архівних джерел щодо діяльності одного з лідерів Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. **Методика дослідження** охоплює загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, порівняння, описовий, деталізації, узагальнення, об'єктивно-фактологічний). У ході пошуку та опрацювання архівних документів, вивчення військово-політичної діяльності С. Петлюри авторкою використана, насамперед, методика, яка застосовується в архівній евристиці, а також спеціально-історична методологія, зокрема, історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, реконструктивний, історико-типологічний, історико-системний та біографічний методи, метод історико-джерелознавчого аналізу. Обрані методи дозволили виявити та проаналізувати архівні документи, визначити ключові завдання дослідження та послідовно їх реалізувати. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше проаналізовано інформаційний потенціал документів Держархіву Київської області для вивчення політичних і військових здобутків С. Петлюри протягом найбільш тривалого та контрверсійного періоду Української революції. Окрему увагу приділено джерелам із середовища політичних опонентів Головного Отамана Республіканських Військ – гетьманців та більшовиків. У **висновках** зазначається, що документи, які зберігаються у Держархіві Київської області, дають змогу прослідкувати еволюцію популярності С. Петлюри як військово-політичного діяча, деталізувати знакові моменти його боротьби за Українську державність та реконструювати регіональний аспект ключових подій Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Симон Петлюра; Головний Отаман; військово-політична діяльність; Директорія УНР; Армія УНР; Українська революція; більшовицька агресія; архівні документи; Державний архів Київської області.

© О. Шорсткіна, 2021

Національно-визвольні змагання українців 1917–1921 рр. продовжують залишатися актуальною темою історичних студій на сучасному етапі. У контексті відзначення сторічного ювілею подій Української революції зростає необхідність порушення тих чи інших аспектів, пов'язаних із переломною добою новітньої історії України, актуалізації маловивчених джерел. Зокрема, постійно поповнює свою джерельну базу вітчизняна біографістика.

Однією з недостатньо досліджених груп архівних документів, які, втім, мають значну інформативну цінність з точки зору висвітлення діяльності видатних постатей Української революційної доби, є документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Київської області. До таких діячів належить Симон Васильович Петлюра (1879–1926). Талановитий публіцист і літературний критик дореволюційних років, на початку національно-визвольних змагань українців він долучився до ключових подій політичного життя, увійшов до складу Української Центральної Ради і став публічним політиком загальнонаціонального масштабу та творцем Збройних Сил УНР у 1917–1918 рр. Проте «доба С. Петлюри» припадає на найтриваліший і водночас найбільш суперечливий і складний період Української революції – доби Директорії УНР, яка поставила С. Петлюру на чолі держави та війська.

С. Петлюрі присвячено значний масив різнопланових публікацій істориків. З-поміж останніх досліджень окресленої тематики найбільш комплексними є праці Е. Костишин¹ і С. Литвина². Безпосередній огляд окремих документів Держархіву Київської області про діяльність С. Петлюри періоду Директорії УНР здійснено у статті С. Якобчук³. Авторка, зокрема, проаналізувала промову С. Петлюри на засіданні Київської губерніяльної народної ради 28 грудня 1918 р., а також дослідила копії наказів і розпоряджень Головного Отамана Республіканських Військ та визначила їхнє місце серед нормативно-правових актів Директорії. Низка документів із фондів архіву представлена в альбомі пересувної фотодокументальної виставки «1917–1921: Український вимір» (2018 р.)⁴. Уже згаданий С. Литвин в одній зі статей звер-

¹ Костишин Е. І. Військово-політична діяльність Симона Петлюри: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Костишин Емілія Іванівна, НУ «Львівська політехніка». Львів, 2011. 23 с.

² Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну : монографія. Київ: Смолоскип, 2018. 680 с.

³ Якобчук С. Документи періоду Директорії УНР у фондах Державного архіву Київської області: інформаційний потенціал та джерельне значення // Архіви України. 2020. № 2. С. 107, 109.

⁴ 1917–1921: Український вимір: фотодокументальна виставка до 100-річчя подій Української революції : альбом виставки / відп. ред. Г. Бойко; Київська обласна державна адміністрація, Державний архів Київської області. Київ, 2018. 24 с.

нув увагу на документи Комісії Єврейського громадського комітету у справах допомоги потерпілим від погромів в Україні у 1918–1921 рр. (Ф. № Р-3050), що містять цінні відомості для петлюрознавців. Окрім того, науковець дійшов слушного висновку: умови нелегальної роботи, динамічний перебіг революційних подій, обставини еміграційного життя – всі ці чинники негативно відобразилися на збереженості документів про С. Петлюру та призвели до того, що ці джерела нині є невинуватено розпорошені по різних архівних установах; а, отже, пошуки у фондах архівів необхідно продовжувати⁵.

З-поміж інших джерелознавчих досліджень доречно згадати публікацію О. Надтоки, присвячену проблемам сприйняття національно-визвольних змагань українцями-сучасниками. Автор розглянув аркушеві видання періоду Директорії, які розповсюджувалися під час другої більшовицько-української війни, проаналізувавши як приклад протидії пропаганді «червоних» агітку-роз'яснення владними органами УНР щодо єврейського питання під назвою «Жиди і Українська Республіка. Телеграма Головного Отамана»⁶.

Звернемо увагу й на менш дотичні до обраної проблематики праці. Р. Пиріг дослідив архівний сегмент джерельної бази історії Української революції, охарактеризувавши в цьому контексті потенціал державних архівів областей у цілому⁷. У статті Ю. Орел здійснено огляд петлюріани Центрального державного історичного архіву України, м. Київ⁸.

Джерельну базу дослідження склали документи з кількох фондів архіву, а саме: «Інформаційний відділ при Київському градоначальнику періоду Гетьманату, м. Київ» (Ф. № Р-2793); «Канцелярія Київського губернського комісара періоду Директорії УНР, м. Київ» (Ф. № Р-2798); «Комісія Єврейського громадського комітету у справах допомоги потерпілим від погромів, м. Київ» (Ф. № Р-3050). Документи (агентурні донесення, повідомлення та рапорти часів Павла Скоро-

⁵ Литвин С. Х. Документальні джерела у вітчизняних і зарубіжних архівних установах щодо життя і діяльності Симона Петлюри // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 3. С. 37, 40.

⁶ Надтока О. М. Революційна доба у сприйнятті її сучасників-українців (на прикладі листівок 1917–1921 рр.) // Українська революція 1917–1921 у волях: збірник документів / уклад. О. М. Надтока. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2018. С. 36–38.

Використана у збірнику листівкова література зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУ імені В. І. Вернадського. Копію згаданої аркушівки виявлено нами у фондах Держархіву Київської обл. – О. Ш.

⁷ Пиріг Р. Я. Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент // Архіви України. 2011. № 1. С. 120–121.

⁸ Орел Ю. В. Огляд документів Центрального державного історичного архіву, м. Київ про громадську і політичну діяльність Симона Петлюри // Архіви України. 2019. № 2. С. 27–32.

падського, Журнал засідань Київської губерніальної народної ради зі стенограмами промов учасників, копії листівок-агіток Директорії та окремо наказів війську і звернень до населення Головного Отамана), що відклалися у цих фондах, репрезентують різні етапи діяльності С. Петлюри – перебування в опозиції до режиму Гетьмана П. Скоропадського, арешт та ув'язнення, повернення до активного політичного життя після звільнення з Лук'янівської в'язниці, організація та здійснення антигетьманського повстання листопада–грудня 1918 р., утвердження Директорії при владі, розгортання другої війни УНР із більшовиками; завершальний етап національно-визвольних змагань.

Як відомо, зі встановленням в Україні гетьманського режиму у квітні 1918 р. С. Петлюра перебував у послідовній опозиції до уряду П. Скоропадського. Дослідники зауважують, що очолюваний С. Петлюрою Всеукраїнський союз земств навіть претендував на роль координуючого центру протигетьманського селянського руху. Із цією метою його голова створив спеціальний відділ, в якому зосереджувалися матеріали та вироблялися інструкції для повстанських ватажків Київщини. Більше того, у стінах Союзу переховувалися від арештів члени нелегальних соціалістичних партій⁹. Очевидно, ця діяльність «головного земця» не могла довго залишатися без уваги з боку влади. Таємний рапорт начальника району до Департаменту Державної варти від 27 липня 1918 р. інформує про обшук у приміщенні Київської губернської земської управи; зокрема, було здійснено трус у кабінеті С. Петлюри та вилучено його листування. Тоді ж з'явилося повідомлення про арешт головного фігуранта обшуку та його соратника В. Химерика¹⁰.

Таким чином, на найближчі 3,5 місяці С. Петлюру вдалося фізично усунути від громадсько-політичної діяльності. Проте на його ім'я натрапляємо у списку ключових діячів Українського Національного Союзу – осередку українських політичних партій (УПСФ, УСДРП, УПСР, УПСЦ), культурно-громадських і професійних організацій, який утворився на початку серпня 1918 р. та був опозиційно налаштований до Української Держави П. Скоропадського. У переліку, складеному гетьманськими посадовцями, С. Петлюру, заочно обраного до складу УНС, записано четвертим¹¹.

Відразу після свого звільнення з ув'язнення майбутній керманич УНР повернувся до активної участі в революційних подіях. 14 листопада 1918 р. він став одним із п'яти членів новоствореної Директорії УНР.

⁹ Бавико О. Структурна характеристика політичної опозиції Гетьманові П. Скоропадського // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 34. С. 347.

¹⁰ Держархів Київської обл. (Державний архів Київської області). Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 508. Арк. 1–1зв., 2.

¹¹ Там само. Спр. 90. Арк. 7.

Із того часу починається стрімке сходження С. Петлюри на вершину політичного олімпу. Знаковим у піднесенні популярності вчорашнього в'язня Лук'янівки стала його визначальна роль як організатора антигетьманського повстання листопада–грудня 1918 р. У фонді інформаційного відділу при Київському градоначальнику П. Скоропадського зберігся величезний масив агентурних донесень і доповідних записок, які дають змогу скласти детальне уявлення про хід підготовки та розгортання збройного виступу під проводом Директорії. Так, у рапорті начальника одного з районів Києва до розшукового відділу Київської столичної Державної варти від 16 листопада зазначається, що агент Терехов, відряджений для спостереження на вул. Володимирську та Бібіковський бульвар (нині – бульвар Тараса Шевченка), виявив примірник прокламації Директорії, надрукованої лише за день до того. У цій листівці під назвою «Громадяне» П. Скоропадського звинувачено в узурпації влади, невиправданому обмеженні демократичних прав і свобод населення, тяжінні до ідеї «єдиної неділимої Росії», знищенні здобутків Української революції. Далі автори роз'яснювали діяльність Українського Національного Союзу та щойно утвореної Директорії. Від імені організованих українських демократичних сил й активних громадян Гетьманові та його міністрам пропонувалося залишити свої посади. Того ж дня таку агітку було знайдено на вул. Спаській¹². Аналогічні листівки поширювалися у Солом'янському районі столиці¹³.

Не меншу стурбованість у гетьманському таборі викликав і Універсал «Українські вояки й козаки», підписаний Головним Отаманом Республіканських Військ С. Петлюрою та начальником Штабу Отаманом О. Осецьким. Документ складено та надруковано також у середині листопада; його примірники, згідно з повідомленням інспектора Державної варти від 20 листопада, розповсюджувалися серед киян. Цим Універсалом С. Петлюра повідомляв військових Гетьманату про своє призначення Головнокомандувачем Армії УНР та закликав їх не виконувати накази П. Скоропадського, а натомість зі зброєю в руках приєднуватися до Українського Республіканського Війська¹⁴.

Згідно з агентурними донесеннями, головні сили С. Петлюри були зосереджені у м. Фастові та складали в середині листопада до 3 тис. повстанців, а вже за 2 тижні – приблизно 10 тис. «Петлюрівці добре організовані та споряджені. До Петлюри досить справно прибувають поповнення з Галичини», – значилося в одному зі зведень. Згадані підкріплення складалися частково з галичан, а частково – з військовополонених (наддніпрянських українців, які брали участь у Першій світовій війні у рядах російської армії та потрапили в полон до австро-угор-

¹² Держархів Київської обл. Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 45–47.

¹³ Там само. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 2, 8.

¹⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 52–53.

ських військ). Сили повстанців зростали також за рахунок дезертирів із гетьманських військ та навіть «неорганізованих і схильних до грабунків осіб, випущених Петлюрою з місць позбавлення волі»¹⁵. Крім піхоти, повстанські війська мали 3 батареї по чотири 3-дюймові гармати кожна та 2 сотні кавалеристів¹⁶.

Агентурні зведення цих тижнів рясніють згадками про «петлюрівські банди», «повстанський рух Петлюри», «прихильників Петлюри», «співучасників Петлюри» тощо. Як пізніше писав у спогадах соратник Головного Отамана В. Прохода: «З перших же днів повстання голосно почало лунати ім'я Головного Отамана Петлюри. Інакше й бути не могло, [адже] Петлюра ... був творцем традиції збройної боротьби з ворогами незалежності України»¹⁷. Інший мемуарист із кола петлюрівських однодумців – М. Славінський наголошував, що «повстання року 1918 зробило його [С. Петлюру. – *О. III.*] першою особою в армії»¹⁸.

Цікавою була ситуація у власне підконтрольному Гетьманові Києві. Як свідчать документи, у столиці не бракувало симпатиків Головного Отамана. Наприклад, 30 листопада у Державному театрі під час вистави виник мітинг, під час якого прозвучала ідея організувати збір коштів на користь Республіканських Військ¹⁹. Тоді ж Департамент Державної варти таємно інформував Київського столичного отамана про «петлюрівські настрої» серед урядовців П. Скоропадського. У повідомленні зазначалося, що службовці Міністерства пошт і телеграфу Української Держави Кислан, Клоків-Воевода, Косенко, Маєвський та Шишковський є «щирими українцями та прибічниками Петлюри», часто організовують наради у відомстві, «на яких присутні і сторонні особи». Крім того, Кислан заохочував осіб, які підлягали призову на військову службу, ухилятися від неї. В іншому агентурному донесенні йшлося про пана Ф. Черкаського, службовця Київської повітової земської управи, який нібито агітував на користь С. Петлюри²⁰.

Повстання під проводом Директорії знайшло відгук не лише серед політичної еліти столиці, а й поміж пересічних киян. Так, 28 листопада інспектор Державної варти повідомляв начальнику інформаційного відділу при Київському столичному отаманові про механіка У. Гончарова, який «працює в автомобільній майстерні на Прорізній вул. в б. № 14, де здійснюється лагодження броньовиків і заарешто-

¹⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 2, 16зв.

¹⁶ Там само. Арк. 25.

¹⁷ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926) / ред. комісія: І. Мазепа, М. Славінський, П. Феденко, А. Яковлів (гол.). Прага, 1930. С. 131.

¹⁸ Там само. С. 14.

¹⁹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 2, 3; Там само. Спр. 38. Арк. 4зв.–5зв.

²⁰ Там само. Спр. 38. Арк. 15, 19.

ваний як той, хто співчуває авантюрі Петлюри, у справах успішного ремонту броньовиків [для армії повстанців. – *О. III.*]]»²¹. Відомо й про інші подібні випадки. На початку грудня робітники залізничних майстерень на станції Київ-2-й влаштували кілька стихійних мітингів «на знак співчуття повстанню Петлюри»; при цьому начальник дільниці змушений був навіть пригрозити учасникам заворушень саперними роботами. Мітингарів зрештою вдалося заспокоїти, проте в особливому відділі Штабу Гетьмана панувало переконання: на випадок повстання в Києві більшість робітників приєднаються до нього²². Своєю чергою, в одному з повідомлень до київського градоначальника згадано засідання «Револьюційного Штабу прихильників Петлюри», яке відбулося в ніч на 23 листопада в Лук'янівському народному домі по вул. Дегтярівській²³.

У гетьманському таборі пильно стежили й за пересуванням військ Директорії. 9 грудня 1918 р. начальник Особливого відділу Штабу Гетьмана П. Скоропадського таємно повідомив керівництво Штабу, що петлюрівські частини, уклавши перемир'я з німцями, облаштували позиції біля сіл Віта-Поштова, Красний Трактир, Ходосівка, Хотів. Невдовзі після початку повстання С. Петлюра оголосив у цій місцевості мобілізацію чоловічого населення віком 19–35 років²⁴. Хід розгортання кампанії відображений і в документах із боку Республіканських Військ. Зокрема, в одному з повідомлень зі Штабу повстанців, складеному від імені С. Петлюри, йшлося про взяття петлюрівцями Полтави, Харкова, Катеринослава (нині – м. Дніпро) та вдалий для сил Директорії бій під Васильковом, який розпочався 14 листопада. Зазначалося й про допомогу повстанцям із боку німецьких частин, місцевих робітників (останні оголосили загальний страйк). Стверджувалося також, що селяни охоче стають до лав повстанського війська; близько 30 тис. їх уже мобілізовано та озброєно²⁵.

Варто наголосити на тому, що Головний Отаман як досвідчений керівник Земського Союзу усвідомлював важливість здобуття всебічної підтримки на місцях. У своєму зверненні, складеному 17 грудня, напередодні вирішальної битви з гетьманцями під Мотовилівкою, та адресованому «всім міським та земським управам Київщини» він закликав місцеве населення та органи самоврядування надавати будь-яку посильну допомогу повстанським військам²⁶. Згодом С. Петлюра, пригадуючи ці події, зазначав, що «народ скрізь оточував нас [війська Ди-

²¹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 466. Арк. 43в.

²² Там само. Спр. 38. Арк. 22–22зв., 30–30зв.

²³ Там само. Арк. 24.

²⁴ Там само. Арк. 32–32зв.

²⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 5.

²⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 1.

ректорії. – *О. Ш.]* своєю любов'ю. І, коли б не симпатії народні, не ця атмосфера, – то ми, може, нічого й не зробили б»²⁷. Головний Отаман добре запам'ятав безпосередньо відомі йому приклади продовольчої та фінансової допомоги цивільних мешканців Київщини повстанцям, їхній внесок у налагодження санітарної справи у військових підрозділах Директорії, копання шанців²⁸.

Чи не найзмістовнішим джерелом серед добірки документів про Головного Отамана з фондів архіву є стенограма промови С. Петлюри на засіданні надзвичайної сесії Київської губерніальної народної ради 28 грудня 1918 р. Засідання відбулося незабаром після повалення режиму П. Скоропадського. Це була одна з багатьох промов Головного Отамана, виголошених за період Української революції. Проаналізувавши її зміст, можна стверджувати, що тут С. Петлюра вкотре проявився як блискучий оратор, який засвідчив себе також далекоглядним військово-політичним діячем, будівничим держави та армії. Насамперед Головнокомандувач Республіканських Військ розлого виклав власні міркування на тему ролі Збройних Сил у розбудові української державності та її захисті. Промовець наголосив на нерозривній єдності народу та війська як запоруці успішності Українських національно-визвольних змагань: «...Коли ви хочете самостійної України, її процвітання – то зробіть військову справу своєю справою. Минув той час, коли військова справа була чужа народові і військо йшло проти народу: тепер військо повинно бути нероздільно з народом. Народ повинний брати в військові якнайближчу участь і робити все для війська. Воно схоронить його, здобуде йому землю й волю і дасть йому жити так, як він хоче. Не треба себе відчужувати від війська, а треба всіляко допомагати йому»²⁹. Ці тези вражають своєю слухністю, простотою й, беззаперечно, актуальністю.

С. Петлюра підкреслив також і той факт, що після Гетьманату відновлена УНР отримала у спадок хаос у справі обліку військового майна. Він закликав розшукати його, задіявши органи місцевого самоврядування, та передати владі, причому зробити це організовано та прозоро, за участі громадських організацій³⁰.

Ця промова висунула на передній план іще один, не менш важливий, аспект: потребу невинної систематичної культурно-просвітньої роботи серед вояків Армії УНР. Тут С. Петлюра висловив чергову надивовижу актуальну думку: «Через історичні обставини, через владу царів, ми в великий історичний момент, який тепер переживаємо, не можемо похвалитися, що народ наш як слід розуміє свої державні

²⁷ Держархів Київської обл. Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 38.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. Ф. Р-2798. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 39.

³⁰ Там само.

інтереси»³¹. Головний Отаман наголосив: нестача освіти і є причиною успіхів ворожої агітації серед українців. На погляд С. Петлюри, у цій справі можна зарадити тільки одним способом: інтелектуальна еліта має допомогти своєму народові та його військові. «Нехай кожна освічена людина поділиться своїми знаннями з козаком, – зазначав він. – Треба, щоб козак дивився на все освіченими очима. Треба, щоб скрізь, де є військова гарнізонна частина, була зроблена відповідна допомога в цім напрямі [...] у формі різних освітніх курсів для війська, лекцій, рефератів, театральних і кінематографічних вистав тощо»³². Таким Головний Отаман бачив найдійовіший метод нейтралізації більшовицької пропаганди. Ці ж ідеї висловив С. Петлюра в одному зі своїх наказів до війська (наказ № 6 від 29 грудня 1918 р.), зазначивши, що особовому складу слід неухильно пильнувати ворожих агітаторів, а старшині подбати, щоб, окрім щоденної бойової, стройової та фізичної підготовки для козаків проводилися й ідеологічні заняття, які б якнайточніше відображали тогочасну політичну ситуацію³³. Помітну увагу С. Петлюри до культурно-просвітницької роботи серед вояків відзначають й інші дослідники³⁴.

У цій частині виступу С. Петлюра плавно перейшов від війська до інших галузей державного будівництва. Зокрема, він окреслив перспективи освітньої політики Директорії, висловивши сподівання «в якнайшвидшому часі побачити Україну вкритою густою сіткою шкіл з обов'язковою освітою», адже урядові краще спиратися «на організований та просвічений народ, аніж на розпорошений і темний». Тому Головний Отаман висловив ініціативу якомога скорішого ухвалення Директорією та втілення в життя Законопроєкту про обов'язкове навчання³⁵.

Незважаючи на неабиякий ентузіазм і піднесеність С. Петлюри після перемоги повстання, варто констатувати, що оптимізм промовця не був безоглядним. Головний Отаман був свідомий тих складнощів, які стояли перед Директорією. По-перше, він зауважив про несприятливу для УНР зовнішньополітичну кон'юнктуру: «Нас з одного боку не розуміють, а з другого боку бажають нам зла»³⁶. Під «першим боком», очевидно, малася на увазі офіційна Західна Європа, здебільшого байдужа до України, а під «другим» – більшовицька Росія. По-друге, він

³¹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2798. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 39.

³² Там само. Ф. Р-2798. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 39–39зв.

³³ Там само. Спр. 1. Арк. 46зв.

³⁴ Губський С. Симон Петлюра і національно-освітня та культурна робота в армії УНР (1918–1920 роки) // Симон Петлюра: міфи і реальність : матеріали наукових читань, присвячених 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри (Фастівський держ. краєзнавчий музей, 28 квіт. 2009 р.). Фастів, 2012. С. 103–116.

³⁵ Держархів Київської обл. Ф. Р-2798. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 39зв.–40зв.

³⁶ Там само. Арк. 40зв.

згадав і таку небезпечну проблему, як нестача досвідчених кадрів для розбудови державності. Тут С. Петлюра пропонував вдатися до власного фронтового досвіду: не боятися призначати на відповідальні посади беззаперечно здібних, талановитих людей, хоч і без належного досвіду тієї чи іншої діяльності.

Промова С. Петлюри викликала справжній захват серед аудиторії. Так, М. Стасюк (один із членів-засновників Української Центральної Ради, згодом, за Директорії – начальник постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському) на хвилі піднесення запропонував заснувати стипендію імені С. Петлюри на кошти, виділені Київською губерніальною народною управою для Київського державного українського університету. Цю ініціативу було схвалено на засіданні, як і пропозицію М. Стасюка опублікувати текст промови Головного Отамана окремим виданням³⁷.

Загалом, вивчаючи тодішні документи Директорії, спостерігаємо тісне переплетення потреб воєнного часу з іншими нагальними питаннями державного будівництва. Так, одна з агіток, розповсюджуваних від імені «Козаків Українського Республіканського Війська» запевняла українське селянство, що керівництво УНР враховує народні потреби. Як приклад наведено наказ С. Петлюри «Про скликання місцевих конгресів і рад трудового народу» від 13 березня 1919 р., адресований губернським і повітовим комендантам. У ньому від останніх вимагалось «увійти в найтісніший контакт» із місцевими радами та використати їх вплив і кредит довіри серед населення для організації збройного захисту від більшовицької агресії на місцях, налагодження постачання українського війська. «Запропонуйте радам трудового народу, – значилося в наказі, – аби вони всіма засобами [...] допомогли військовій владі у боротьбі з москалем [...]. Нехай ради авторитетним словом своїм кличуть народ, щоб усі як один чоловік стали в допомогу війську людьми, одягом, харчами і грошми, допомагаючи військовій владі і правительству Української Народної Республіки в обороні краю»³⁸.

Така тенденція притаманна й аркушіві-зверненню до населення «Від правительства Соборної України», яка була опублікована на початку вересня 1919 р. у Кам'янці-Подільському – тимчасовій (та останній) столиці УНР, куди змушені були переміститися державні інституції в умовах більшовицької агресії. У листівці Голова Директорії С. Петлюра, члени Директорії Ф. Швець, А. Макаренко та Президент Української Національної Ради Є. Петрушевич (із боку Західноукраїнської області УНР) закликали українців «непохитно боротися за демократичні здобутки Української революції», пам'ятати про обов'язок кожного громадянина УНР стати на захист Батьківщини. Цікаво, що в цьому документі анонсувалося скликання «в найближчому часі» Парламенту України, вибрано-

³⁷ Там само. Арк. 41–41зв.

³⁸ Там само. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 25.

го на основі всенародного, рівного, прямого, таємного голосування³⁹. Ця ідея, втім, виявилася нездійсненою зі зрозумілих причин; і вже в пізнішому зверненні «До війська Української Народної Республіки» Голови Ради народних міністрів А. Лівницького пропонується скликати Державну Народну Раду для проведення спільних засідань на чолі з С. Петлюрою (до якої також мали увійти представники населення, громадських і політичних організацій та військові командири⁴⁰).

Друга війна УНР проти більшовиків розгорнулася не лише на безпосередньому фронті бойових дій, але також і на фронті інформаційному. С. Петлюра як досвідчений політик та борець проти більшовизму з часів Української Центральної Ради чудово усвідомлював, наскільки важливим є цей інформаційний компонент українсько-більшовицького протистояння. Про це свідчать і його погляди на роль культурно-освітньої роботи в армії, й конкретні вжиті на посаді Головного Отамана заходи. Так, наказ Головної Команди Військ УНР № 88 від 12 липня 1919 р. містив заборону українським часописам поширювати інформацію про стан і розміщення підрозділів Армії УНР у період війни, зобов'язував усіляко протидіяти агітації на користь ворога. Як відомо, за Директорії УНР мала у складі уряду спеціальне Управління (згодом – Міністерство) преси та інформації. Власне, на цьому документі (оригінал) зберігся відбиток печатки тогочасного відомства інформаційної політики України з написом: «Українська Народня Республіка // Управління преси й інформації»⁴¹.

Відгуком на більшовицькі агітки провокативного для керівництва УНР змісту стала «Козацька відповідь на наказ Революційної Військової Ради РСЧА» від 10 червня 1919 р. Очевидно, ця листівка була відповіддю на звичну для більшовицької пропагандистської машини тактику дискредитації в очах населення чільної постаті національно-визвольних змагань українців – С. Петлюри. «Не Петлюра брехав та обманював нас, а то ви [...] брешете на нашого Батька»⁴². Аналогічні тези висловлено і в інших аркушішках⁴³. Своєю чергою, звернення «До українців» отамана Гайсинсько-Брацлавської бригади Волинця, написане на «третій рік війни із більшовиками», закликає не вірити «брехням і провокаціям на Українське військо, правительство і головного отамана Петлюру», адже «ніхто з них не зрадить українському народові і не покладає зброї, поки не здобуде собі права самим на своїй землі порядкувати»⁴⁴. Зрештою, за листівковою літературою УНР тих часів можна

³⁹ Держархів Київської обл. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 43.

⁴⁰ Там само. Арк. 67.

⁴¹ Там само. Арк. 59.

⁴² Там само. Арк. 24–24зв.

⁴³ Там само. Арк. 25.

⁴⁴ Там само. Арк. 10.

прослідкувати явище, прямо протилежне ефектові, на який сподівалися більшовики, а саме – героїзація С. Петлюри, поява його своєрідного культу серед тих, хто продовжував боротьбу. С. Петлюра перетворився на символ збройного спротиву більшовизмові. Так, військове духовенство називало його «рідним визволителем»⁴⁵, а один із повстанських отаманів І. Струк – «вождем української демократії»⁴⁶.

На окрему увагу заслуговує чи не найбільш дискусійна тема петлюріани – проблема українсько-єврейських міжнаціональних взаємин періоду Директорії УНР. Документи з фондів архіву промовисто свідчать про виражену політику УНР й особисто С. Петлюри щодо єврейської національної меншини цього періоду. Звісно, велика кількість єврейських погромів в Україні в 1918–1921 рр. є безперечною; власне, це – найбільш чіткий для уряду УНР момент, на якому особливо любили спекулювати більшовики, подаючи С. Петлюру як запеклого антисеміта. Важливим, однак, є висвітлення офіційної позиції тогочасної української влади щодо цих подій. 2 вересня 1919 р. начальник 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, легендарний полковник О. Удовиченко звітував Голові Ради Міністрів, Головному Отаману, міністру єврейських справ та іншим високопосадовцям УНР про боротьбу з погромниками євреїв, покарання окремих вояків Республіканських Військ – винуватців погромів (включно до розстрілу), запропонувавши надіслати спеціальну комісію для розслідування обставин на місці. «Смію запевнити: до того часу, поки я стою на чолі дивізії, жодних організованих погромів допущено не буде, але я прохаю одночасно мобілізувати всі сили тилу, аби допомогти нам, командному складу, для боротьби з цим ганебним явищем»⁴⁷, – зазначав військовик.

Привертає увагу той факт, що очільники Української революції віддавали належне цій проблемі навіть у 1921 р., коли стало очевидним, що національно-визвольні змагання впритул наблизилися до своєї поразки. Так, в «Інструкції провідникам повстанчого руху на Україні щодо тимчасової організації влади в різних галузях державного життя», затвердженій у вересні 1921 р., стверджувалося, що винуватці єврейських погромів «підкопують авторитет УНР» і, таким чином, дискредитують українську боротьбу за державність. Наприкінці документа його автор – генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, начальник партизансько-повстанського штабу, створеного того ж року, виклав чітку позицію українського революційного проводу: «Погроми треба давити в корні рішучими заходами»⁴⁸.

Промовистим є факт, що ці ідеї – категоричне засудження єврейських погромів і покарання їхніх організаторів – співзвучні з поглядами власне С. Петлюри. В одній зі своїх відозв до українців він зробив

⁴⁵ Держархів Київської обл. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 45.

⁴⁶ Там само. Арк. 36.

⁴⁷ Там само. Арк. 11.

⁴⁸ Там само. Спр. 37.

чергову спробу розвінчати наклепи «червоних», назвавши учасників єврейських погромів зрадниками та прислужниками ворога. Як влучно зазначив С. Петлюра, більшовики «визвольний рух нашого народу малюють [...] як погромний, бандитський». Головний Отаман наголосив на тому, що єврейське населення в Україні складають здебільшого дрібні торговці, ремісники та робітники, тобто працюючий люд. Визнаючи, що поодинокі євреї трапляються в більшовицькому таборі (так само, як і серед українців є прихильники більшовизму), він звернув увагу, насамперед, на тих представників єврейської національної меншини, які підтримали українські національно-визвольні змагання⁴⁹.

Аналогічними настроями сповнена вже згадана нами телеграма С. Петлюри до високопосадовців УНР, опублікована окремою листівкою під назвою «Жиди і Українська Республіка» (липень 1919 р.). У ній ідеться про необхідність рішучої боротьби з усіма проявами, які могли б загострити мирне співжиття двох народів – українського та єврейського – та вкотре зазначено, що «погромна агітація часто навмисно проводиться більшовицькими провокаторами в тилу нашої армії з метою дезорганізувати наш фронт і всю державно-будівничу роботу нашого правительства». Очільник Директорії навіть дійшов висновку, що «це є певна система більшовиків, в переведенню якої вони мають великий хист»⁵⁰.

Прикметно, що в одному з найновіших комплексних досліджень цієї тематики подається чимало прикладів співпраці українців і євреїв у роки Української революції та зокрема в період Директорії⁵¹. Ці приклади можемо доповнити відомостями з архівних документів. Так, в одному з випусків за 1921 р. відомого еміграційного видання «Українська трибуна», яке виходило у Варшаві (Польща), було вміщено невеличку статтю «Жидівський полк на Україні». У ній йшла мова про окремий єврейський військовий підрозділ, який воював із більшовиками в районі Балти (місто в південній частині тогочасної Подільської губернії), добиваючись відновлення влади УНР. В іншій публікації того ж випуску під назвою «Жидівство і Україна» згадано про приязні особисті взаємини єврейського Головного Київського рабина Аронсона з Головним Отаманом С. Петлюрою⁵².

Насамкінець розглянемо документи заключного етапу Українських національно-визвольних змагань. У 1921 р. у Тарнові (Польща) за ініціативою С. Петлюри відбулася нарада досвідчених командирів Армії

⁴⁹ Держархів Київської обл. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 26–26зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 41.

⁵¹ *Абрамсон Г.* Молитва за владу: українці та євреї в революційну добу (1917–1920) : монографія. Київ: Дух і літера, 2017. 320 с.

⁵² Держархів Київської обл. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 39.

УНР. За підсумками цієї зустрічі засновано Партизансько-повстанський штаб під керівництвом Ю. Тютюнника. Метою діяльності Штабу була підготовка загального антибільшовицького повстання в Україні. У березні 1921 р. сам С. Петлюра висловлював сподівання повернутися «у скорім часі» в Україну «разом з українським військом і урядом»⁵³. До цього ж періоду належить звернення Ю. Тютюнника до українсько-го селянства, в якому він заохочував організовуватись та очікувати на наказ Головного Отамана: «Ні з добровольцями [Добровольчою армією А. Денікіна. – *О. Ш.*], ні з комуністами, ні з поляками не помиримся до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя»⁵⁴. 17 жовтня 1921 р. С. Петлюра віддав наказ, за яким Ю. Тютюнник на чолі 3-х груп військових частин розпочав військову кампанію – т. зв. Другий зимовий похід, який став завершальною сторінкою національно-визвольної боротьби українців і засвідчив їхню відчайдушну готовність до останнього відстоювати власну державність.

Таким чином, документи з фондів Державного архіву Київської області значною мірою доповнюють джерельну базу для дослідження постаті С. Петлюри, зокрема його діяльності на чолі держави та війська доби Директорії УНР. Незважаючи на певну фрагментарність, проаналізована добірка архівних документів дає змогу прослідкувати еволюцію поглядів Головного Отамана як державно-політичного та військового діяча протягом 1918–1921 рр.; деталізувати знакові моменти його політичної біографії та реконструювати регіональний аспект ключових подій Української революції 1917–1921 рр.

Суттєва частина залучених у дослідженні архівних документів має унікальну джерельну цінність. Це, передусім, значні масиви агентурних зведень і донесень із фонду інформаційного відділу при Київському градоначальнику, а також агітаційні листівки, телеграми, промови, звернення тощо очільників Директорії та її прихильників, діячів повстанського руху. На основі цих документів можна в найменших подробицях відтворити початок та розгортання антигетьманського повстання під проводом Директорії УНР на Київщині, зрозуміти політичні настрої населення та ті непрості обставини, в яких лідерам Українських національно-визвольних змагань вдавалося організовувати та провадити боротьбу за українську державність сторіччя тому.

REFERENCES

1. Abramson, H. (2017). *Molytva za vladu: ukraintsi ta yevrei v revoliutsiinu dobu (1917–1920)* [A prayer for the power: Ukrainians and Jews in the period of revolution (1917–1920)]. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

⁵³ Там само. Арк. 263в.

⁵⁴ Там само.

2. Bavyko, O. (2007). Structurna kharakterystyka politychnoi opozytzii Hetmanatovi Pavla Skoropadskoho [Structural characteristics of the political opposition to Pavlo Skoropadskyi's Hetmanat]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 34, 343–355. [in Ukrainian].
3. Boiko, H. (Ed.). (2018). 1917–1921: *Ukrainski vymir: fotodokumentalna vystavka do 100-richchia podii Ukrainskoi revolutsii: albom vystavky* [1917–1921: Ukrainian dimension: a photo-documentary exhibition, dedicated to the 100th anniversary of the Ukrainian revolution events: Album of Exhibition]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Hubsy, S. (2012). Symon Petliura i natsionalno-osvitnia ta kulturna robota v armii UNR (1918–1920 roky) [Symon Petliura and the national, educational, and cultural work in the UPR's Army (1918–1920)]. Abstracts of Papers '09: *Symon Petliura: mify i realnist: materialy naukovykh chytan, prysviachenykh 130-richchiiu vid dnia narodzhennia Symona Vasylovycha Petliury* (pp. 103–116). Fastiv. [in Ukrainian].
5. Kostyshyn, E. (2011). *Viiskovo-politychna diialnist Symona Petliury* [Symon Petliura's military and political activity] (Extended abstract of PhD thesis). Lviv. [in Ukrainian].
6. Lytvyn, S. (2018). Dokumentalni dzherela u vitchyznianskykh ta zarubizhnykh arkhivnykh ustanovakh shchodo zhyttia i diialnosti Symona Petliury [Documentary Sources in the national and foreign archival institutions on Symon Petliura's life and work]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 3, 37–42. [in Ukrainian].
7. Lytvyn, S. (2018). *Symon Petliura u borotbi za samostiinu Ukrainu* [Symon Petliura in the struggle for independent Ukraine]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
8. Mazepa, I. (Ed.). (1930). *Zbirnyk pamiaty Symona Petliury (1879–1926)* [Collection of memory of Symon Petliura]. Praha. [in Ukrainian].
9. Nadтока, O. (2018). Revoliutsiina doba u spryiniattii ii suchasnykiv-ukraintsev (na prykladi lystivok 1917–1921 rr.) [Revolutionary times as viewed by its contemporaries–Ukrainians (The example of the 1917–1921 leaflets)]. In *Ukrainska revolutsia 1917–1921 u volansiiakh: Zbirnyk dokumentiv* [The Ukrainian Revolution according to the leaflets (1917–1921): collection of documents] (pp. 10–42). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Orel, Yu. (2019). Ohliad dokumentiv Tsentralnogo derzhavnoho istorichnoho archivu Ukrainy, misto Kyiv pro hromadsku i politychnu diialnist Symona Petliury [Review of the Central State Historical Archives of Kyiv documents about Symon Petliura's public and political activity]. *Archives of Ukraine*, 2, 27–32. [in Ukrainian].
11. Pyrih, R. (2011). Dzherelna baza istorii Ukrainskoi revolutsii 1917–1921 rokiv: arkhivnyi sehment [Source base of the history of the Ukrainian Revolution in 1917–1921: archival segment]. *Archives of Ukraine*, 1, 108–122. [in Ukrainian].
12. Yakobchuk, S. (2020). Dokumenty periodu Dyrectorii UNR u fondakh Derzhavnoho archivu Kyivskoi oblasti: informatsiinyi potentsial ta dzherelne znachennia [Documents of the UPR Directorate period in the funds of the State Archives of Kyiv Region: information potential and source value]. *Archives of Ukraine*, 2, 103–119. [in Ukrainian].

Oleksandra Shorstkina

Leading researcher of the Reference Apparatus
and Accounting Documents Department,

State Archives of Kyiv Region

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1482-3764>

**DOCUMENTS ABOUT MILITARY AND POLITICAL ACTIVITY
OF SYMON PETLIURA DURING THE PERIOD
OF THE DIRECTORY OF THE UNR IN THE FUNDS
OF THE STATE ARCHIVES OF KYIV REGION**

Abstract. The article is devoted to the personality of Symon Petliura (1879–1926) as a state-political and military actor of the Directory of the Ukrainian People's Republic (1918–1920). The activity of one of the leaders of the UPR in the field of building of Ukrainian statehood (in particular, at the stages of preparation and implementation of the anti-Hetman uprising, approval and realization of power by the Directory, resistance to Bolshevik aggression, etc.) is analyzed through the documents stored in the State Archives of Kyiv Region. **The aim of the research** is to introduce into scientific circulation and popularize a set of little-studied documents on the activities of one of the leaders of the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921. **The research methodology** includes general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, descriptive, detailing, generalization, objective-factual). In the course of searching and processing archival documents, studying the military-political activity of S. Petliura, the author used first of all the methodology used in archival heuristics, as well as special-historical methodology, in particular, historical-chronological, historical-comparative, historical-genetic, reconstructive, historical-typological, historical-systemic and biographical methods, method of historical-source analysis. The chosen methodology allowed to identify and analyze archival documents, identify key research objectives and implement them consistently. **The scientific novelty** of the article is that for the first time the information potential of the State Archives of Kyiv Region documents for studying the political and military activity of S. Petliura is analysed. Special attention is paid to sources from the environment of the political opponents of the Chief Otaman of the Republican Military Forces – Hetmans and Bolsheviks. **The conclusions** state that the documents stored in the State Archives of Kyiv Region allow us to trace the evolution of the popularity of S. Petliura as a military-political personality and to detail the significant moments of his struggle for Ukrainian statehood as well as to reconstruct the regional aspect of the key events of the Ukrainian revolution of 1917–1921.

Key words: Symon Petliura; the Chief Otaman; military and political activities; the Directory of the UPR; the Army of the UPR; Ukrainian revolution; Bolshevik aggression; archive documents; State Archives of Kyiv Region.